

Χαρτογραφώντας τους προσφυγικούς συνοικισμούς στη Θεσσαλονίκη κατά τα πρώτα τριάντα χρόνια του 20^{ού} αιώνα

Σαββαΐδης Π.

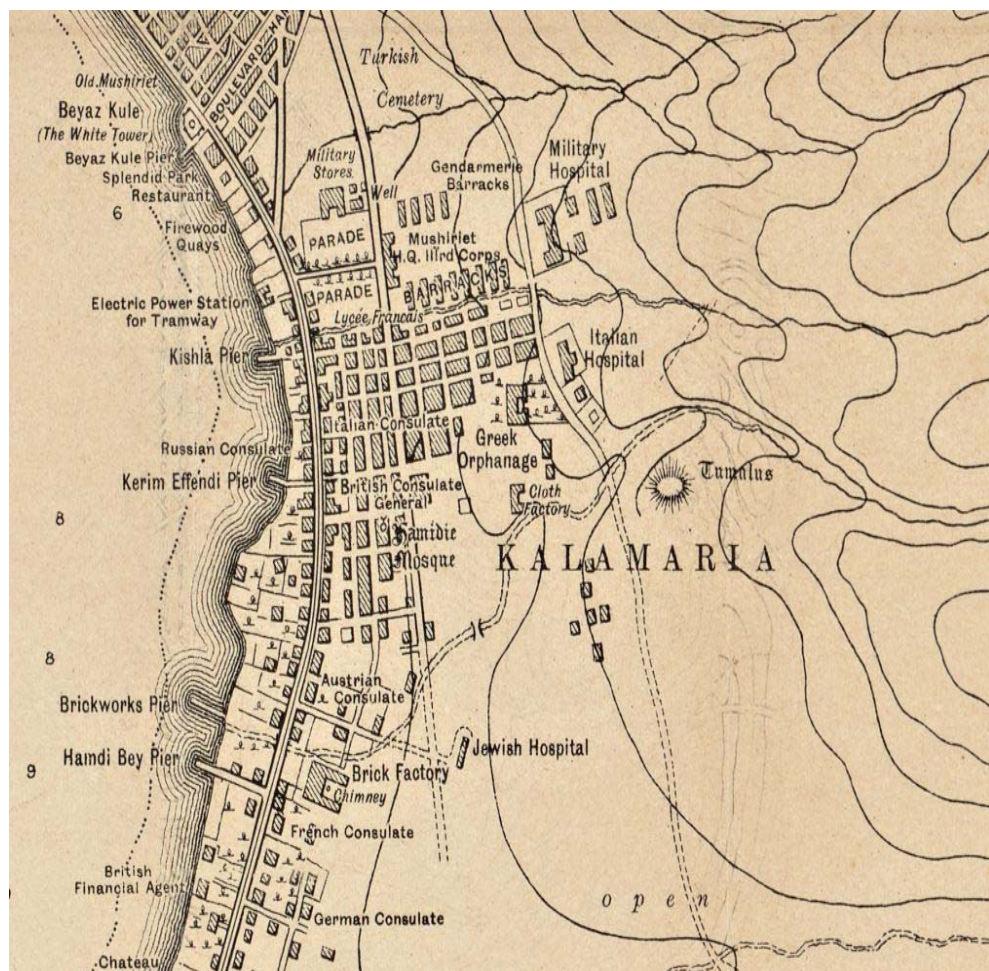
Εργαστήριο Γεωδαισίας και Γεωματικής, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη: Ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Θεσσαλονίκη έπρεπε να στεγάσει δεκάδες χιλιάδες προσφύγων. Οι αρχές της πόλης δημιούργησαν καταυλισμούς και οικισμούς για τη φιλοξενία τους. Οι οικισμοί που δημιουργήθηκαν μετατράπηκαν σύντομα σε συνοικισμούς και γρήγορα οδήγησαν προς την επέκταση της πόλης προς κάθε δυνατή κατεύθυνση και ειδικότερα προς τα ΒΔ και τα ΝΑ της, χωρίς βέβαια κάποια μελετημένη πολεοδομική ανάπτυξη. Οι συνοικισμοί της Θεσσαλονίκης αποτυπώθηκαν στους διαχρονικούς χάρτες της πόλης, η μελέτη των οποίων αποτελεί το θέμα της παρούσας εργασίας.

1. Ιστορικό πλαίσιο

Κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια του 19ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη, όπως και αρκετές ακόμη πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άρχισε να εκσυγχρονίζεται. Ενδεικτικά για τη Θεσσαλονίκη, θα μπορούσαν να αναφερθούν χαρακτηριστικά έργα που επρόκειτο να αλλάξουν την εικόνα της πόλης: Η σιδηροδρομική σύνδεση με Ευρώπη και Κωνσταντινούπολη, ο φωτισμός οδών με φωταέριο και ηλεκτρικό αργότερα, η κατασκευή του Διοικητηρίου, τα ιππήλατα τραμ και, αργότερα, τα ηλεκτροκίνητα, η ολοκλήρωση του λιμανιού κ.ά. Ακόμη, την περίοδο αυτή ευθυγραμμίστηκαν ή δημιουργήθηκαν βασικές οδικές αρτηρίες που διέτρεχαν τον ιστορικό πυρήνα της πόλης, σταδιακά γκρεμίστηκαν το παραλιακό και μεγάλα τμήματα των βορειοδυτικών και νοτιοανατολικών τειχών, ιδρύθηκαν τράπεζες και η πόλη γνώρισε οικονομική άνθηση.

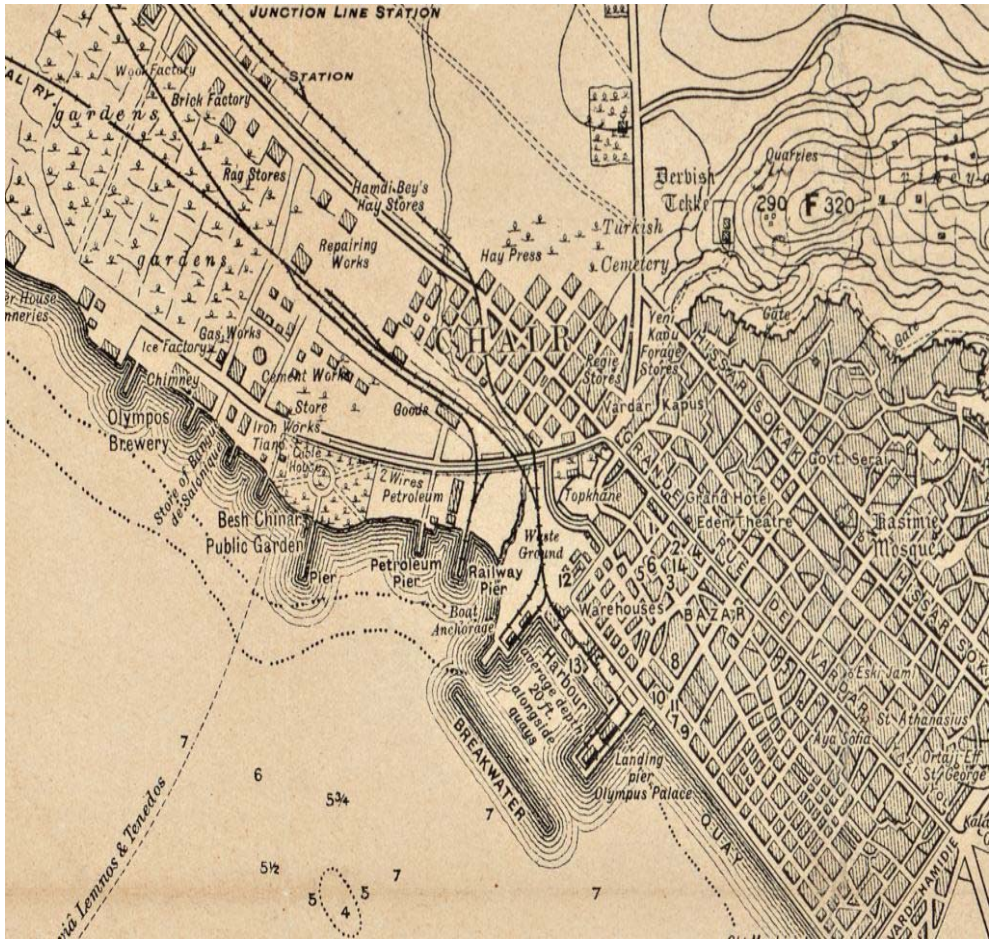
Έτσι, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, η Θεσσαλονίκη είχε αρχίσει να προσπαθεί να πάρει τα χαρακτηριστικά μιας ευρωπαϊκής πόλης και να αποβάλλει τα γνωρίσματα μιας πόλης της Ανατολής. Ωστόσο, στις αρχές του 20ού αιώνα, στη Βαλκανική Χερσόνησο επικρατούσε μεγάλη ένταση, η οποία οδήγησε σε αλληπάλληλα γεγονότα και πολέμους. Ήδη από νωρίς είχε αρχίσει ο Μακεδονικός Αγώνας, όπου οι αγώνες των Μακεδονομάχων κατάφεραν να κρατήσουν στις εστίες του τον ελληνικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, με το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου η Θεσσαλονίκη απελευθερώθηκε από το ζυγό των Οθωμανών, αλλά ακολούθησε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος και η αναμέτρηση με τις επεκτατικές διαθέσεις των Βουλγάρων.



Σχήμα 1. Η επέκταση της Θεσσαλονίκης προς τα ΝΑ - προς την Καλαμαριά, από τον αγγλικό χάρτη «Map of Salonika and Surrounding Country», War Office, 1909 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Φαίνονται οι πρώτες συνοικίες έξω από τα τείχη, η οδός Εξοχών με τους Πύργους, τα πρώτα μεγάλα δημόσια και/ή κοινοφελή κτίρια, όπως το Παπάφειο Ορφανοτροφείο, τα νοσοκομεία Στρατιωτικό, Ιταλικό και Hirsch, το στρατόπεδο του οθωμανικού Γ' Σώματος Στρατού, η πλινθοποιεία Αλλατίνη κ.ά.

Την περίοδο αυτή η Θεσσαλονίκη, έχοντας βγει έξω από τα τείχη που την προστάτευαν επί αιώνες, είχε αρχίσει να επεκτείνεται και να αναπτύσσεται προς τα ΝΑ (προς την Καλαμαριά, σχ. 1) και προς τα ΒΔ (προς τα Τσαΐρια, σχ. 2).

Λίγο αργότερα, ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η πόλη μετατράπηκε σε ένα ισχυρό, οχυρωμένο στρατόπεδο, για τις ανάγκες του πολέμου στο μέτωπο των Βαλκανίων, γνωστό ως Μακεδονικό Μέτωπο ή Μέτωπο της Θεσσαλονίκης. Ο Συμμαχικός Στρατός, αποτελούμενος από αγγλικές (και από χώρες της Βρετανικής



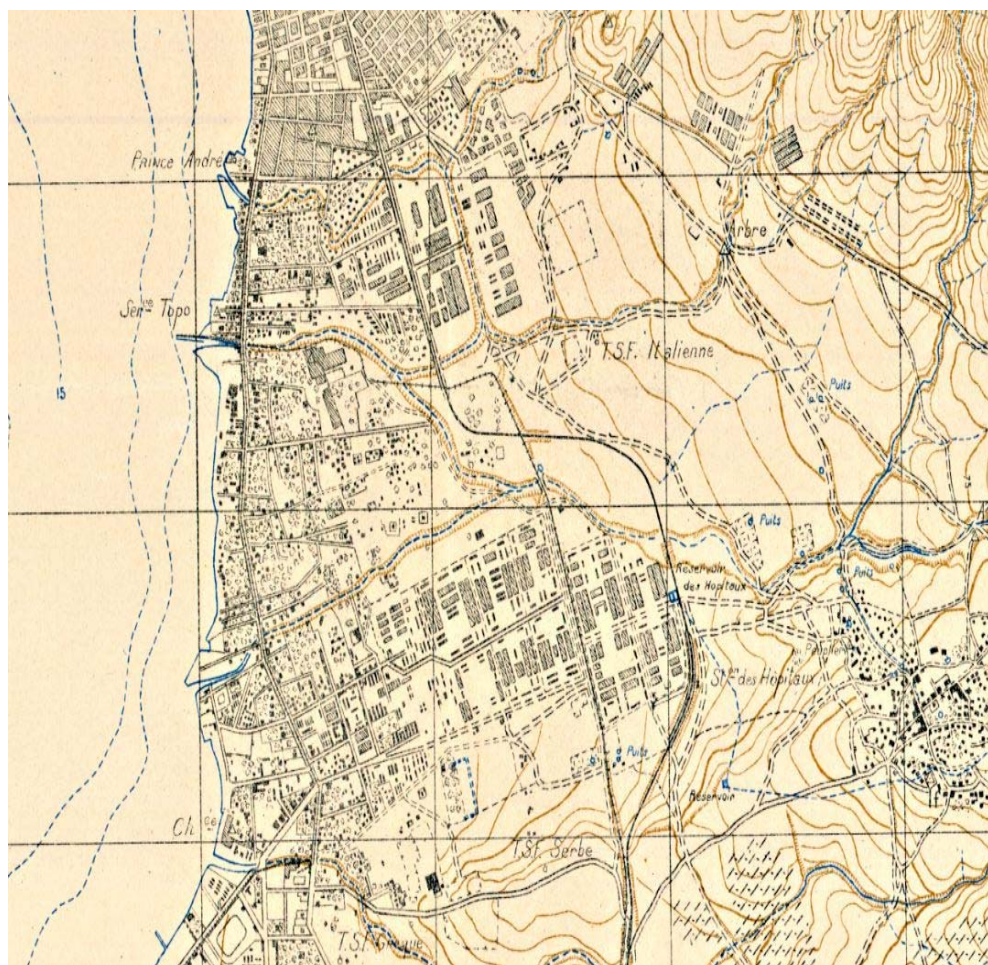
Σχήμα 2. Η επέκταση της Θεσσαλονίκης προς τα ΒΔ - προς τα Τσαΐρια, από τον αγγλικό χάρτη «Map of Salonika and Surrounding Country», War Office, 1909 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Φαίνονται οι πρώτες συνοικίες έξω από τα τείχη, οι σιδηροδρομικές γραμμές που συνέδεαν τη Θεσσαλονίκη με την Ευρώπη και την Κωνσταντινούπολη, διάφορες βιομηχανικές εγκαταστάσεις που ήδη είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται σε αυτή την περιοχή, ο Κήπος των Πριγκίπων (Μπες Τσινάρ) κ.ά.

Κοινοπολιτείας), γαλλικές, ελληνικές, σερβικές, ρωσικές, ιταλικές και τσεχικές δυνάμεις, πολεμούσε εναντίον των Γερμανών και των Βουλγάρων. Παράλληλα, η Ελλάδα και η Θεσσαλονίκη ζούσαν τα κρίσιμα χρόνια του Εθνικού Διχασμού. Την περίοδο αυτή, για τη διαμονή τόσων χιλιάδων στρατιωτών και τη δημιουργία των απαραίτητων υποστηρικτικών εγκαταστάσεων, η περιοχή γύρω από τη Θεσσαλονίκη γέμισε με στρατόπεδα και νοσοκομεία. Στην αρχή, όλες αυτές οι δραστηριότητες στεγάστηκαν σε σκηνές, αργότερα όμως κατασκευάστηκαν παραπήγματα από ξύλο, πλίνθους και λαμαρίνες που βελτίωναν τη διαμονή του στρατού. Αυτά

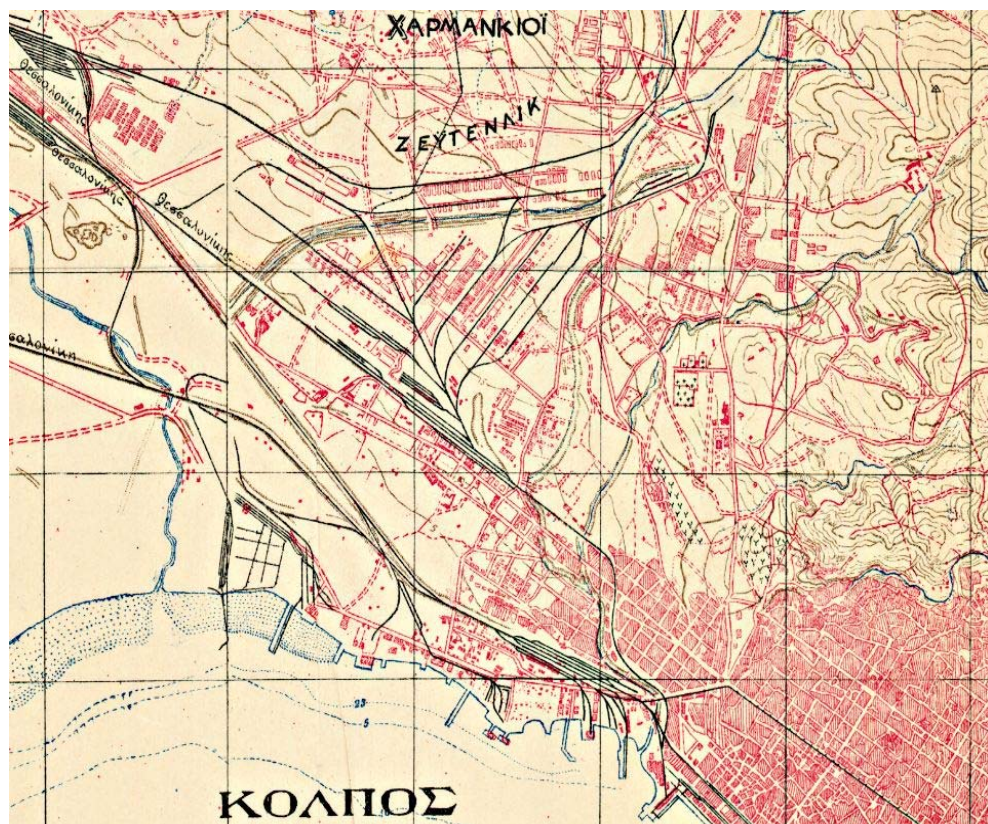
τα παραπήγματα, λίγα χρόνια μετά, έμελλε να παίξουν ένα νέο ρόλο ως τόποι φιλοξενίας των προσφύγων.

Στα σχ. 3 και 4 φαίνεται και πάλι η επέκταση της πόλης προς τα ΝΑ και προς τα ΒΔ αντίστοιχα, περίπου 15-20 χρόνια μετά την απεικόνιση της πόλης, όπως φαίνεται στους χάρτες των σχ. 1 και 2. Παρόλη τη μικρή κλίμακα των χαρτών, απεικονίζονται τα συγκροτήματα των παραπηγμάτων των συμμαχικών στρατοπέδων και νοσοκομείων.

Την ίδια εποχή, η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 θα κατέστρεφε το μεγαλύτερο μέρος του εμπορικού κέντρου της πόλης. Παρόλη την καταστροφή, με μια γρήγορη αντίδραση, το ελληνικό κράτος με τη βοήθεια της Επιτροπής του Νέου Σχεδίου Πόλε-



Σχήμα 3. Απόσπασμα γαλικού στρατιωτικού χάρτη «Salonique – Kalamaria. Camp retranché de Salonique», Armee d' Orient, 1:20.000, 1917 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Φαίνονται τα συμμαχικά παραπήγματα σε ολόκληρη τη ΝΑ πλευρά της πόλης.



Σχήμα 4. Απόσπασμα στρατιωτικού χάρτη «Θεσσαλονίκη», Λιθογραφείο του Γ' Σώματος Στρατού, 1:20.000, 1927 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Φαίνονται τα συμμαχικά παραπήγματα σε ολόκληρη τη ΒΔ πλευρά της πόλης και οι σιδηροδρομικές γραμμές που εξυπηρετούσαν τις στρατιωτικές μεταφορές.

ως υπό τον Γάλλο πολεοδόμο Ernest Hébrard δημιούργησε τις προϋποθέσεις μιας προγραμματισμένης και οργανωμένης ανοικοδόμησης και ενός σύγχρονου σχεδίου πόλης (Γερόλυμπου-Καραδήμου, 1995).

Τα γεγονότα που ακολούθησαν το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν καθοριστικά για το μέλλον του Ελληνισμού της Ανατολής. Με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, περιήλθαν στο ελληνικό κράτος η Δυτική Θράκη, η Δωδεκάνησος και η Σμύρνη με την ευρύτερη περιοχή της. Παράλληλα, ο ελληνικός στρατός προωθήθηκε στην Ανατολική Θράκη και προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Όμως, η πολυτάραχη εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα, η πτώση του Βενιζέλου, η αλλαγή της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων και η ισχυροποίηση των Τούρκων του Κεμάλ οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή (σχ. 5). Διώξεις και σφαγές των ελληνικών πληθυσμών δημιούργησαν κύματα προσφύγων προς την Ελλάδα, κατάσταση που κορυφώθηκε με τραγικό τρόπο με το Σύμφωνο για την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας που υπογράφηκε στις



Σχήμα 5. Η χαρτογραφική απεικόνιση της Μικρασιατικής Καταστροφής "Ο Χάρτης της καταστροφής", εκδ. Σύνδεσμος Εθνικής Σωτηρίας, 1925 (συλλογή Παρασκευά Σαββαΐδη). Φαίνονται οι περιοχές που δόθηκαν, διεκδικήθηκαν και χάθηκαν για την Ελλάδα. Το 1920 το ελληνικό κράτος κατείχε έκταση 173779 τ. χλμ. με 7157000 περίπου κατοίκους, ενώ το 1922 περιορίστηκε σε 127022 τ. χλμ. με 5407000 κατοίκους (χωρίς να υπολογίζονται οι πρόσφυγες).

30 Ιανουαρίου 1923, το οποίο στη συνέχεια κατέστη μέρος της Συνθήκης της Λωζάνης στις 24 Ιουλίου του ίδιου έτους.

2. Πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη

Η αναστάτωση, οι πόλεμοι, οι σφαγές και οι καταστροφές σημάδεψαν βαθιά την ευρύτερη περιοχή στην οποία βρίσκεται η Ελλάδα. Ιδιαίτερα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ελλάδα βρέθηκε σε τρομερό οικονομικό αδιέξοδο, να αγωνιά για να συμμαζέψει και να αποκαταστήσει τις χιλιάδες προσφυγικές οικογένειες που ξεριζώθηκαν τόσο απότομα από τις προαιώνιες εστίες τους και έδιναν καθημερινές και ασταμάτητες μάχες για την επιβίωση και για στοιχειώδη ζωή. Την περίοδο 1922-1924 έφθασαν στη Θεσσαλονίκη πάνω από 130.000 πρόσφυγες που

αναζητούσαν μια ελπίδα για πρόοδο και ευημερία. Βέβαια, μέχρι τότε, η πόλη είχε ήδη δεχθεί αλλεπάλληλα και σημαντικά προσφυγικά ρεύματα. Υπολογίζεται ότι το 1916 υπήρχαν ήδη στη Θεσσαλονίκη 30.000 και πλέον πρόσφυγες ομογενείς από τη Βουλγαρία, τη Σερβία, τη Μικρά Ασία, τη Ρωσία και τον Καύκασο (Pallis, 1925).

Για τη Θεσσαλονίκη, ο ερχομός και η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν πολύ σημαντικό γεγονός. Στην αρχή, δεν υπήρχε κανένα πρόγραμμα, δεν υπήρχαν υποδομές και δεν είχε ληφθεί καμία ιδιαίτερη μέριμνα για τους πρόσφυγες. Ωστόσο, η Θεσσαλονίκη κατάφερε στη συνέχεια να φιλοξενήσει μεγάλο αριθμό προσφύγων που κατέφυγαν σε αυτήν (Αναστασιάδης, 2008).

Ένας αριθμός προσφύγων στεγάστηκε γρήγορα σε επιταγμένα δωμάτια σε περιοχές του κέντρου που δεν είχαν καταστραφεί από την πυρκαγιά του 1917, σε εκκλησίες, σχολεία και δημόσια κτίρια. Άλλοι έκτιζαν πρόχειρες καλύβες σε οποιοδήποτε ελεύθερο χώρο: αυλές, πάρκα, ερείπια, δίπλα στα τείχη. Στη συνέχεια, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν βιαστικά μέσα σε σκηνές που σιγά-σιγά αντικαταστάθηκαν από παράγκες. Οι χώροι στους οποίους δημιουργήθηκαν καταυλισμοί προσφύγων ήσαν οι άμεσα διαθέσιμοι χώροι, όπως η ανταλλάξιμη αγροτική γη και τα ξύλινα παραπήγματα των παλιών συμμαχικών στρατοπέδων και νοσοκομείων από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Λίγο αργότερα, άρχισαν να χτίζονται οικισμοί με σπίτια, είτε από το Υπουργείο Πρόνοιας είτε από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) είτε από οικοδομικούς συνεταιρισμούς είτε και αυθαίρετα.

Η επίδραση όλων των δραματικών γεγονότων που περιγράψαμε παραπάνω ήταν καταλυτική για την πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης (Yerolympos, 1988, Hastaoglou-Martinidis, 1997). Αν και μόλις πέντε χρόνια πριν είχε εγκριθεί το νέο σχέδιο πόλης με τα σχέδια της ομάδας Hébrard, οι άμεσες και απολύτως επιτακτικές ανάγκες για τη στέγαση των προσφύγων οδήγησαν σε λύσεις γρήγορες και αποσπασματικές, αποτρέποντας την υλοποίηση του σχεδίου εκτός από μερικές μικρές μόνο περιοχές της πόλης. Παρόλα αυτά, οι οικισμοί που δημιουργήθηκαν μετατράπηκαν σύντομα σε συνοικισμούς και γρήγορα οδήγησαν προς την επέκταση της πόλης προς κάθε δυνατή κατεύθυνση και ειδικότερα προς τα ΒΔ και τα ΝΑ της, χωρίς βέβαια να είναι δυνατό να εφαρμοστεί μια μελετημένη πολεοδομική ανάπτυξη.

Το θέμα της περίθαλψης και στέγασης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη ήταν το μεγαλύτερο οικιστικό πρόγραμμα στην Ελλάδα και ένα από τα μεγαλύτερα στον κόσμο για τη στέγαση προσφύγων. Για την Θεσσαλονίκη, η έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων έπαιξε καταλυτικό ρόλο για την μετέπειτα ανάπτυξη της πόλης με τον διπλασιασμό σχεδόν του πληθυσμού, την εδραίωση της χριστιανικής ελληνικής παρουσίας, αλλά και την προσφορά των προσφύγων στην κοινωνική, πολιτιστική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα της πόλης.

Με τους προσφυγικούς συνοικισμούς αρχίζουν να διαμορφώνονται οι γειτονιές της πόλης στα ΒΔ και τα ΝΑ, οι δύο *φτερούγες της πόλης* που αναφέρει η Άλκη Κυρι-

ακίδου-Νέστορος, σε ένα δημοσίευμά της στο Περιοδικό Νέα Πορεία τον Ιούνιο του 1988. Διαμορφώθηκαν οι περίφημοι συνοικισμοί της Θεσσαλονίκης (Αρετσού, Καλαμαριά, Νέα Κρήνη, Τούμπα, Τριανδρία, 40 Εκκλησιές, Άγιος Παύλος, Συκιές, Νέα Βάρνα, Νεάπολη, Σταυρούπολη, Πολίχνη, Νέα Ευκαρπία, Επτάλοφος, Νέα Μενεμένη, Αμπελόκηποι, Νέο Κορδελιό, Ξηροκρήνη κ.α.), και, λίγο πιο μακριά, τα θαυμαστά “προάστια” (Φύλορο, Ρετζίκι, Κουρί, Ωραιόκαστρο, Καλοχώρι, Νέα Αγχιάλος, Πανόραμα, Θέρμη, Νέα Ραιδεστός, Καρδία, Αγ. Τριάδα, Περαιά, Νέοι Επιβάτες (Μπαχτσέ Τσιφλίκ), Μηχανιώνα, Αγγελοχώρι κ.λπ.). Μαζί άρχισαν να διαμορφώνονται η εθνική ομοιογένεια, το πνευματικό προφίλ και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της Θεσσαλονίκης.

3. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί

Στη νέα χωροθέτηση της Θεσσαλονίκης όμως, που βρίσκονταν αυτοί οι συνοικισμοί και πως αποτυπώθηκαν στους διαχρονικούς χάρτες της πόλης (Σαββαΐδης 2008); Και τι πληθυσμό είχαν γύρω στο 1930, όταν πια τα πράγματα είχαν σχετικά αποκατασταθεί και η πόλη ξανάβρισκε σιγά-σιγά το δρόμο της;

Στο Κέντρο και στα ΝΑ της πόλης αναπτύχθηκαν συνοικισμοί και οικισμοί προσφύγων (26 στον αριθμό) που στα 1932 φιλοξενούσαν πάνω κάτω 75.000 πρόσφυγες. Αν υπολογίσουμε και τους ισραηλιτικούς συνοικισμούς, όπως 151, Έξι, Καραγάτς, Ουζιέλ και της Καλαμαριάς στην περιοχή Παπάφη και Θεαγένους Χαρίση, τότε ο πληθυσμός έφθανε περίπου τις 86.000 κατοίκους (Γαβριηλίδης 1932). Στα ΒΔ της πόλης αναπτύχθηκαν επίσης συνοικισμοί και οικισμοί προσφύγων (30 στον αριθμό) που στα 1932 φιλοξενούσαν περίπου 40.000 πρόσφυγες. Αν υπολογίσουμε και τους ισραηλιτικούς συνοικισμούς, όπως Ρεζί – Βαρντάρ, Βαρώνου Χιρς και Αγία Παρασκευή, τότε ο πληθυσμός έφθανε περίπου τις 56.000 κατοίκους (Γαβριηλίδης, 1932).

Στο Κέντρο, ο κυριότερος συνοικισμός ήταν ο συνοικισμός της *Αγίας Φωτεινής* (σχ. 6), στην περιοχή που βρίσκεται σήμερα η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης (Κάτω Αγία Φωτεινή) και τμήμα της Πανεπιστημιούπολης (Άνω Αγία Φωτεινή). Ιδρύθηκε το 1922-24 και κατοικήθηκε από πρόσφυγες από όλα τα μέρη (αρχικά από τη Σμύρνη), πυροπαθείς του 1917 και γηγενείς, συνολικά περίπου 13000 κάτοικοι. Ο συνοικισμός διατηρήθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1970, οπότε απομακρύνθηκαν όλοι οι κάτοικοι για την επέκταση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Σαββαΐδης & Μπαντέλας, 2000, Σαββαΐδης, 2010).

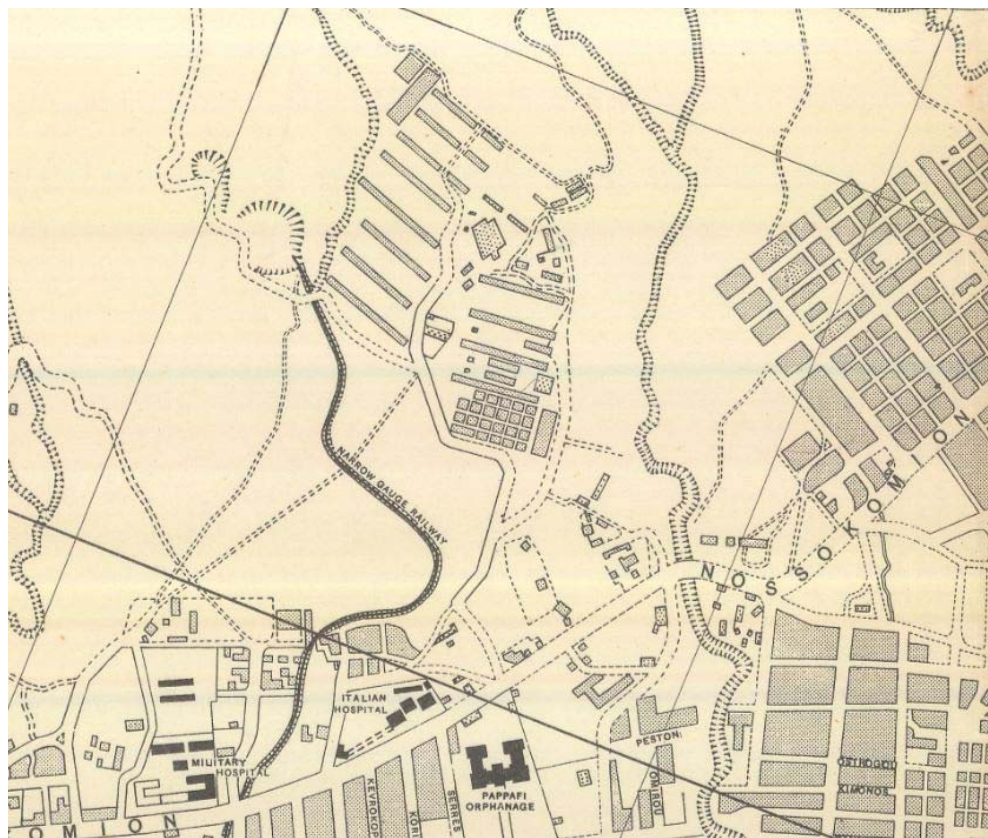
Στην κεντρική περιοχή της πόλης υπήρχαν ακόμη οι συνοικισμοί *Άγιος Παύλος, Ιασωνίδου* (μεταξύ Ευαγγελίστριας – Αγίου Παύλου), *Σαράντα Εκκλησιών, Παύλου Μελά* (μεταξύ ισραηλιτικών νεκροταφείων και Σαράντα Εκκλησιών) και *Τριανδρίας* (σχ. 7). Ο συνοικισμός αυτός (γνωστός και ως Καρασακλή και Βενιζελοχώρι) άρχισε να δημιουργείται από το 1917, όταν κατασκευάστηκαν εκεί στάβλοι για άλογα του συμμαχικού στρατού. Στον ίδιο χώρο, μετά τη μεγάλη πυρκαγιά, στεγάστηκαν πυροπαθείς, το 1919 ήρθαν πρόσφυγες από τη Ρωσία, ενώ μετά το



Σχήμα 6. Απόσπασμα χάρτη «Θεσσαλονίκη», έκδ. Διον. & Βασ. Λουκοπούλου, 1:10.000, 1935-38 (συλλογή Παρασκευά Σαββαΐδη). Φαίνεται ο συνοικισμός της Άνω Αγίας Φωτεινής, μεταξύ των εβραϊκών νεκροταφείων και των εγκαταστάσεων της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης. Ακόμη, απεικονίζονται οι γραμμές των τραμ και οι πρώτες εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

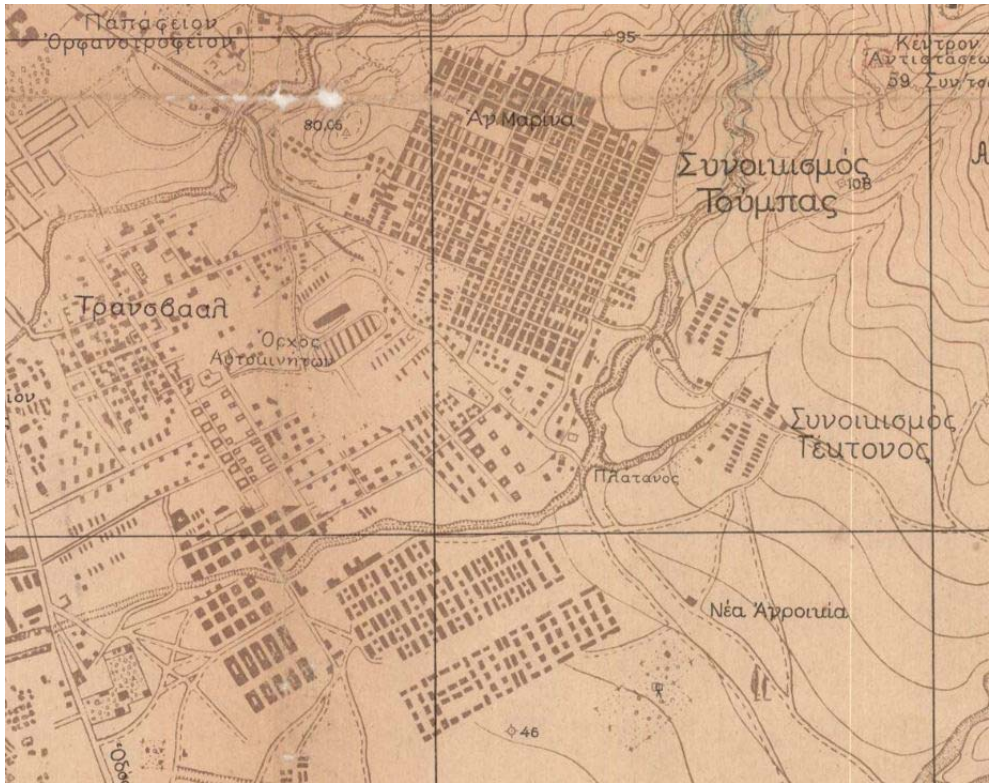
1922 ανεγέρθησαν νέα κτίσματα για πρόσφυγες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Το 1932 κατοικούσαν εκεί περίπου 3000 κάτοικοι. Υπήρχε δημοτικό σχολείο, ιατρείο και εκκλησία (Άγιος Σπυρίδιων).

Προς τα ΝΑ της πόλης δημιουργήθηκε ο συνοικισμός της *Τούμπας* (σχ. 8). Ήταν ο μεγαλύτερος συνοικισμός της Θεσσαλονίκης. Κτίστηκε από το 1922, οι κάτοικοι ήταν περίπου 32000, πρόσφυγες από όλα τα μέρη. Χωριζόταν στην Άνω (χωρίς σχέδιο στην αρχή) και την Κάτω Τούμπα (με σχέδιο και 500 λιθόκτιστα σπίτια). Υπήρχαν πέντε δημοτικά σχολεία, τρεις εκκλησίες (Αγία Βαρβάρα, Αγία Μαρίνα, Άγιος Θεράπων), αθλητικοί και κοινωνικοί σύλλογοι, ιατρεία, πολλά και κάθε είδους καταστήματα και επαγγελματίες, μεταξύ των οποίων χρυσοχοεία, ωρολογοποιείο, ταπητουργεία, τρία ωδεία, χοροδιδασκαλείο και το κινηματοθέατρο «ο Φοίνιξ».



Σχήμα 7. Ο συνοικισμός Τριανδρίας, όπως απεικονίζεται στον αγγλικό χάρτη «Thessaloniki», 1:10.000, έκδ. 512 Fd. Survey Coy., 1943 (συλλογή Παρασκευά Σαββαΐδη). Απεικονίζονται τα μεγάλα παραπήγματα που στέγαζαν πρόσφυγες, ενώ νοτιότερα φαίνεται η οδός Νοσοκομείων, τα νοσοκομεία Στρατιωτικό και Ιταλικό καθώς και το Παπάφειο Ορφανοτροφείο. Ακόμη, σχεδιάζεται σιδηροδρομική γραμμή που περνούσε μέσα από το ρέμα και συνέδεε τα ανοικτά ορυχεία (νταμάρια) της περιοχής με την παραλία, κοντά στην παλιά ηλεκτρική εταιρεία, για τη μεταφορά αδρανών υλικών για εργασίες διαμορφώσεων του χώρου.

Άλλος σημαντικός συνοικισμός ήταν ο συνοικισμός *Χαριλάου* (σχ. 9). Η «Πρώτη» οικοδομική εταιρεία Θεσσαλονίκης (που ιδρύθηκε από τον επιχειρηματία Επαμεινώνδα Χαρίλαο) αγόρασε το 1919 από τους συμμάχους του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου τμήμα της αγροτικής έκτασης που ξεκινούσε από την Πυλαία και έφθανε μέχρι το Ντεπό. Ο γαλλικός στρατός είχε εγκαταστήσει σε εκείνη την έκταση στρατόπεδα και πρόχειρα νοσοκομεία. Το 1920, η έκταση ρυμοτομήθηκε και κατασκευάστηκαν οι πρώτες 160 ισόγειες κατοικίες. Τα σπίτια πουλήθηκαν σε άστεγους και πυρόπληκτους Θεσσαλονικείς (από την πυρκαγιά του 1917) και λίγους πρόσφυγες. Υπήρχαν περίπου 6000 κάτοικοι, από διάφορα μέρη. Υπήρχαν δημοτικό σχολείο, το Αμερικανικό Κολέγιο, ιατρεία και εκκλησία (Οσία Ξένη – ιδιωτική).



Σχήμα 8. Ο συνοικισμός Τούμπας γύρω στο 1928-30, από το χάρτη «Θεσσαλονίκη – Πρόχειρος έκδοσις εξ εργασιών XI Μεραρχίας», 1:10.000, 1930 (συλλογή Αγγελου Παπαϊωάννου). Φαίνονται οι προσφυγικές κατοικίες που είχαν ήδη κτιστεί γύρω στο 1930 και ο υπό ανοικοδόμηση υπόλοιπος χώρος του συνοικισμού. Σε ορισμένες θέσεις ξεχωρίζουν ακόμη προσφυγικά παραπήγματα.

κή). Επίσης, υπήρχαν ανθόκηποι και εξοχικά κέντρα, χρήσεις που διατηρούνται μέχρι σήμερα, π.χ. ο κήπος του Καλού.

Άλλοι συνοικισμοί στην ανατολική περιοχή ήταν η *Νέα Μονταλάσκη*, της τότε οδού *Αθηνών*, του *Αγίου Νικολάου* (ή *Χαμδή Μπέη*), της *Οσίας Ξένης*, της *Καισαρείας*, των *Τροchioδρομικών Προσφύγων*, της *Νέας Τούζλα*, του *Παράδεισου*, των *Δημοσιογράφων*, των *Τροchioδρομικών και Ηλεκτροτεχνιτών*, του *Βυζαντίου*, όπου κατοίκησαν αστοί από την Κωνσταντινούπολη με την ίδρυση οικοδομικού συνεταιρισμού (Ιακωβίδης, 2008) και του *Στυλιανού Γονατά* (ή, πιο πριν, *Κάμπελ* ή, αργότερα, *Ναυάρχου Βότση*) (σχ. 10).

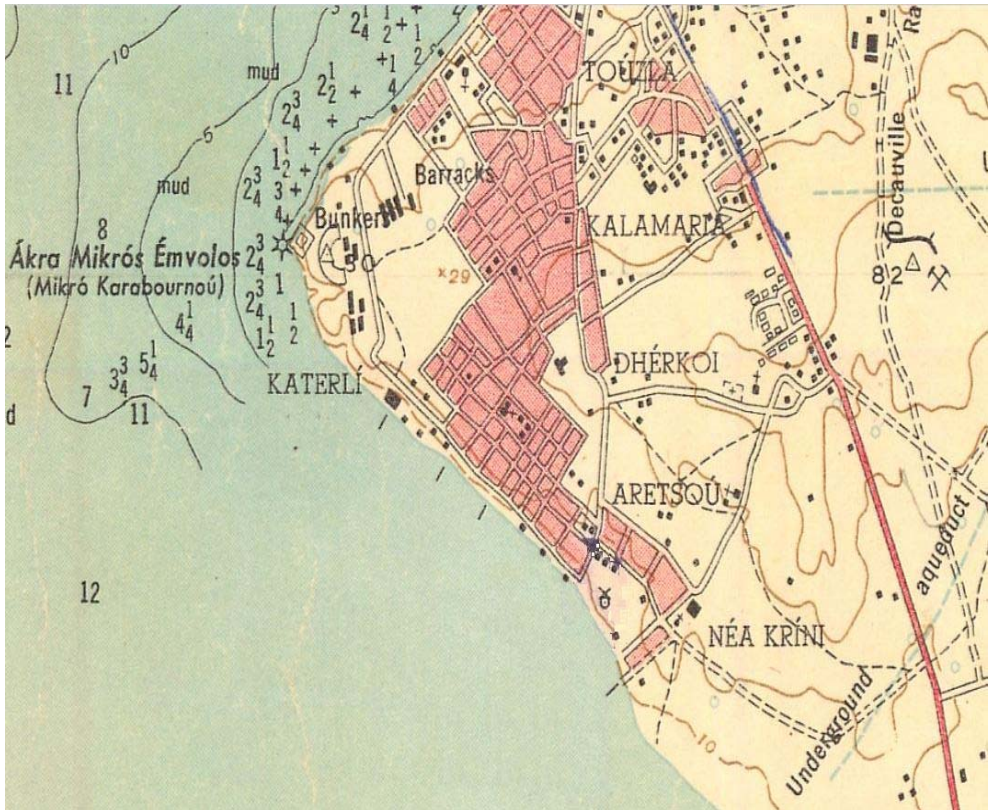
Ωστόσο, στην ΝΑ περιοχή της πόλης δέσποζε ο συνοικισμός της *Καλαμαριάς* (σχ. 11). Από τους παλαιότερους και μεγαλύτερους συνοικισμούς, με 7000 κατοίκους, πρόσφυγες κυρίως από τον Πόντο, αλλά και τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη και τον Καύκασο. Μετά το 1922, οι πρόσφυγες στεγάστηκαν σε



Σχήμα 10. Απόσπασμα γερμανικού στρατιωτικού χάρτη «UMGEBUNGSKARTE VON SALONIKI», 1:20.000, 1928-30 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Απεικονίζονται οι διάφοροι μικρότεροι συνοικισμοί της ΝΑ Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν προσφυγικοί.

150 μεγάλα συμμαχικά παραπήγματα, το 1926 κατασκευάστηκαν 29 τετραπλοκατοικίες και 12 μονοκατοικίες (από το Υπουργείο Πρόνοιας) και το 1928 ανεγέρθησαν 300 οικήματα (από την εταιρεία Τέκτων και την Ε.Α.Π.). Υπήρχαν δημοτικό σχολείο, εκκλησία (Μεταμόρφωση του Σωτήρος), νοσοκομείο, ιατρεία, κοινωνικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα, σύλλογοι, πολλά καταστήματα και επαγγελματίες, μεταξύ των οποίων οδοντιατρείο (με γυναίκα γιατρό), συνεργείο επισκευής αυτοκινήτων, χρυσοχοείο και πατσατζίδικο. Υπήρχε ακόμη «Άσυλον Αλητοπαίδων μετά Γηροκομείου».

Ένας ακόμη ιδιαίτερος συνοικισμός ήταν ο συνοικισμός *Αρετσού* (ή *Νέο Ρύσιο*). Κατοίκησαν εκεί από το 1924 πρόσφυγες αλιείς από τη Βιθυνία. Οι κάτοικοι ήταν περίπου 800 και υπήρχε γραφική παραλία διάσπαρτη εξοχικών κέντρων (Ακρόπολις, Ακτή, Βόσπορος, Παράδεισος κ.ά.). Επίσης, υπήρχαν βίλες εύπορων Θεσσαλονικέων, δημοτικό σχολείο και εκκλησία (Άγιος Νικόλαος). Στην πλαζ της Αρετσούς είχε εγκατασταθεί από το 1922 το περίφημο απολυμαντήριο ή λοιμοκαθαρητήριο. Εκεί περνούσαν από ιατρική εξέταση οι πρόσφυγες που έφθαναν από τη Μικρά Ασία ή τα άλλα μέρη του Ελληνισμού της Ανατολής. Ο κίνδυνος μετάδοσης ασθενειών ήταν παραπάνω από ορατός. Κάποιοι είχαν πεθάνει από τύφο μέσα στα καράβια. Για αυτό και οι ίδιοι, αλλά και τα υπάρχοντά τους περνούσαν από απολύμανση. Μόλις τελείωνε η διαδικασία, τους διοχέτευαν προς τον οικισμό της



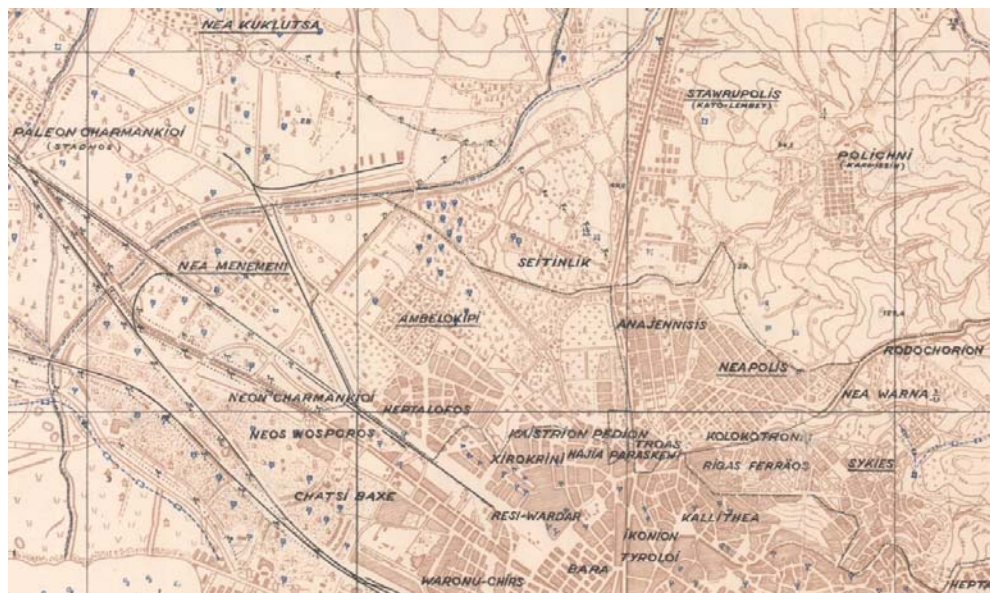
Σχήμα. 11. Απόσπασμα στρατιωτικού χάρτη «Thessaloniki», 1:50.000, Army Map Service, US Army, 1933 (συλλογή Παρασκευά Σαββαΐδη). Ήδη έχουν σχηματιστεί οι καθαρά προσφυγικοί συνοικισμοί της Καλαμαριάς, Αρετσούς, Κατιρλί, Ν. Κρήνης στα ΝΑ της πόλης.

Καλαμαριάς, όπου στεγάζονταν σε τολ και παραπήγματα πολλές οικογένειες μαζί, στους “θαλάμους” όπως τους έλεγαν.

Άλλοι συνοικισμοί σε αυτή την περιοχή ήταν το *Κατιρλή*, το *Κουρή*, η συνοικία *Δέρκων* και η *Νέα Κρήνη* σε εξαιρετική τοποθεσία με κήπους, περιβόλια, αμπελώνες, επαύλεις και παραλία για θαλάσσια μπάνια (σχ. 11).

Από την άλλη πλευρά, προς τα ΒΔ της πόλης (σχ. 12), ο μεγαλύτερος συνοικισμός ήταν η *Ξηροκρήνη*. Περιελάμβανε τα ισραηλικά παραπήγματα που κτίστηκαν για πυροπαθείς μετά την πυρκαγιά του 1917 (γνωστά ως «Τενεκέ Μαχαλά») και παραπήγματα που κτίστηκαν το 1924, 1928 και 1932 από το Υπουργείο Πρόνοιας για πρόσφυγες. Υπήρχαν 6500 κάτοικοι (2000 πυροπαθείς Ισραηλίτες, 4000 από Θράκη και Μικρά Ασία και 500 γηγενείς). Υπήρχαν επίσης συναγωγή και ισραηλικά σχολεία και αρκετά καταστήματα.

Η *Μπάρα* ήταν η κακόφημη συνοικία της πόλης. Κατοικία μικτού πληθυσμού και φτωχών ανθρώπων. Ήταν η πρώτη επέκταση της πόλης έξω από τα ΒΔ τείχη, έξω



Σχήμα 12. Απόσπασμα γερμανικού στρατιωτικού χάρτη «UMGEBUNGSKARTE VON SALONIKI», 1:20.000, 1928-30 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Απεικονίζονται οι διάφοροι συνοικισμοί ΒΔ της Θεσσαλονίκης, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν προσφυγικοί.

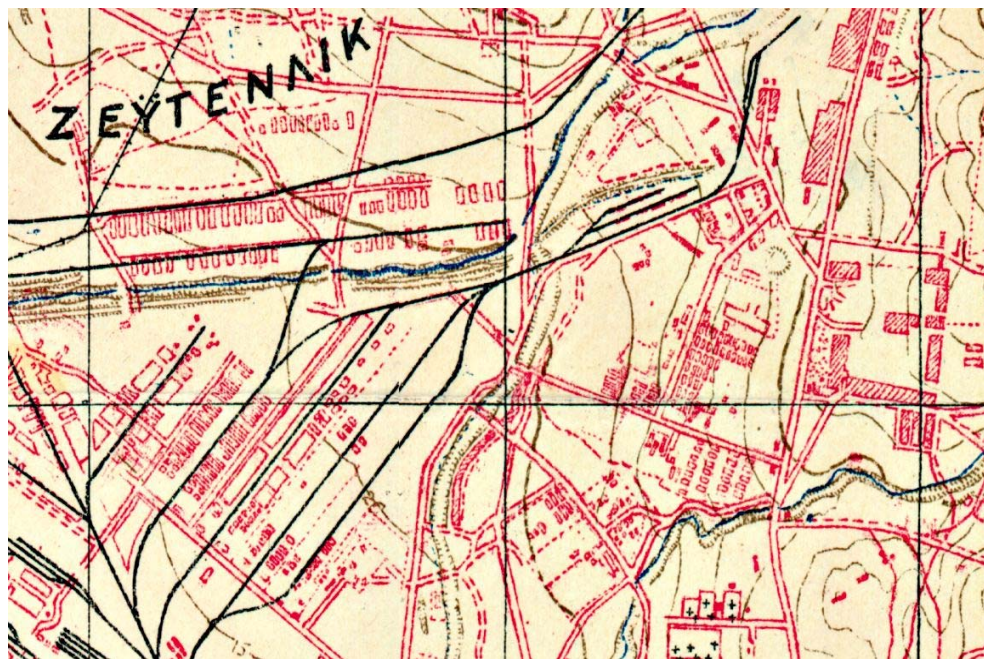
από τη Χρυσή Πύλη στο Βαρδάρη. Λόγω της γειτνίασης με το λιμάνι, το σιδηροδρομικό σταθμό και βασικούς οδικούς άξονες, αναπτύχθηκε εκεί η πορνεία, μία κατάσταση που διατηρείται μέχρι σήμερα.

Αρκετοί συνοικισμοί στη δυτική περιοχή της πόλης δημιουργήθηκαν σε θέσεις συμμαχικών στρατοπέδων από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Άλλοι συνοικισμοί σε αυτή την περιοχή ήταν το *Καϊστριο Πεδίο*, η *Τρωάς*, η *Τυρολόη – Ικόνιο*, η *Καλλιθέα* (η παλιά συνοικία «Μεβλεχανέ» με τον τεκέ των δερβίσηδων της αίρεσης Μεβλεβή, έξω από τα ΒΔ τείχη της πόλης), του *Ρήγα Φεραιού*, του *Κολοκοτρώνη*, οι *Συκιές* (ή *Εσκή Ντελίκ*), ο *Νέος Βόσπορος* (με πρόσφυγες αστούς από Κωνσταντινούπολη). Επίσης, υπήρχαν το *Χαρμάν-Κιόι* (ή *Νεόκτιστα*), τα *Παραπήγματα* (Γαλλικός συνοικισμός), των *Σιδηροδρομικών προσφύγων* (δίπλα στα παραπήγματα), η *Επτάλοφος*, οι *Αμπελόκηποι* και των *Ορτακιανών* προσφύγων. Ακόμη, στην πιο δυτική περιοχή βρίσκονταν οι συνοικισμοί της *Νέας Μενεμένης*, του *Χαρμάν-Κιόι* (ή *Σταθμός* - χωριό με αλώνια, τα σημερινά *Ελευθέρια*) που αποτελούνταν από 560 ξύλινα παραπήγματα του γαλλικού στρατού και 40 οικήματα του Υπουργείου Πρόνοιας και του *Νέου Κουκλοτζά* (*Παλιό Χαρμάνκίοι*, σημερινός *Εύοσμος*).

Ο συνοικισμός *Άνω Λεμπέτ* ή *Λεμπετάκι* ή *Λεμπέτ Τσιφλίκ* (σημερινή *Νέα Ευκαρπία*) ήταν τσιφλίκι της οικογένειας των Μποσκαραίων, πριν από τους βαλκανικούς πολέμους. Δεν υπάρχουν ωστόσο πληροφορίες για τον πληθυσμό που ζούσε και δούλευε τότε στο τσιφλίκι. Εκεί δημιουργήθηκαν στάβλοι και στρατόπεδα του

συμμαχικού στρατού κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μεταξύ 1923-1924 το ελληνικό κράτος εγκατέστησε προσφυγικές οικογένειες. Οι κάτοικοι ανέρχονταν περίπου σε 800 από Προύσα, Ουσάκ και Φιλαδέλφεια. Υπήρχαν δημοτικό σχολείο, εκκλησία (Άγιος Γεώργιος) και μικρό γυναικείο μοναστήρι-ησυχαστήριο (της Αγίας Τριάδος), καθώς επίσης και πολλοί ανθόκηποι.

Ο συνοικισμός της *Πολίχνης* (παλιό τσιφλίκι Καρά Χουσεϊν ή *Καραϊσίν*) φιλοξενούσε περίπου 950 κατοίκους. Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο εκεί υπήρχαν στρατόπεδα του αγγλικού στρατού. Το 1917 στεγάστηκαν πυροπαθείς, μετά το 1922 εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από διάφορα χωριά του Καυκάσου και ιδιαίτερα από την περιοχή Καρς, ασχολούμενοι με τη γεωργία και τη κτηνοτροφία. Στο συνοικισμό υπήρχαν δημοτικό σχολείο και εκκλησία (Άγιος Παντελεήμων). Ομοίως, ο συνοικισμός *Ζεϊτενλίκ* (σημερινή Τερψιθέα Σταυρούπολης) βρισκόταν σε περιοχή, όπου στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρχαν μεγάλα στρατόπεδα και νοσοκομεία, κυρίως του αγγλικού και του γαλλικού στρατού (σχ.13). Αναπτύχθηκε γύρω από τη Μονή Λαζαριστών. Η Μονή Λαζαριστών είχε κτισθεί το 1886 από τους μοναχούς του τάγματος του Αγίου Βικεντίου του Παύλου, που ήταν ευρέως γνωστοί ως Λαζαριστές, από την έδρα του τάγματός τους στην εκκλησία Σεν Λαζάρ (Saint Lazare) του Παρισιού. Οι μισοί από τους περίπου 500 πρόσφυγες, αρμενο-



Σχήμα 13. Απόσπασμα στρατιωτικού χάρτη «Θεσσαλονίκη», Λιθογραφείο του Γ' Σώματος Στρατού, 1:20.000, 1927 (συλλογή Άγγελου Παπαϊωάννου). Απεικονίζεται η ευρύτερη έκταση του συμμαχικού στρατοπέδου Ζεϊτενλίκ με τα παραπήγματα του. Στο Ζεϊτενλίκ βρισκόταν ένα από τα μεγαλύτερα αγγλικά (κυρίως) και γαλλικά στρατόπεδα γύρω από τη Θεσσαλονίκη.

καθολικοί στην καταγωγή και το θρήσκευμα, στεγάζονταν στη Μονή και οι υπόλοιποι Έλληνες στεγάζονταν σε ξύλινα παραπήγματα. Υπήρχε δημοτικό σχολείο και καθολική σχολή.

Από τους μεγαλύτερους συνοικισμούς της πόλης ήταν και η *Νεάπολη*. Άρχισε να κατοικείται από γηγενείς μετά το 1917. Μετά το 1922, οργανώθηκε ως οικισμός προσφυγικών παραπηγμάτων για να στεγάσει Μικρασιάτες πρόσφυγες αρχικά από την Νέβσεχρ της Καππαδοκίας (ελληνική ονομασία Νεάπολη). Υπήρχαν περίπου 5500 κάτοικοι από τους οποίους γηγενείς ήταν περίπου οι 1300. Στην περιοχή υπήρχαν εκκλησία (Άγιος Γεώργιος), ιατρείο, σύλλογοι, πολλά καταστήματα και επαγγελματίες, μεταξύ των οποίων και κατάστημα «γυναικείων πίων».

Τέλος, στην ίδια πλευρά της πόλης βρίσκονταν και οι συνοικισμοί *Σταυρούπολις* (ή *Κάτω Λεμπέτ*), *Αναγέννησις*, *Ροδοχώρι* (ή *Τοπ Αλτί*) και *Παύλου Κουντουριώτου* (μεταξύ Νεάπολης, Πολίχνης και Ροδοχωρίου).

4. Η ζωή στους προσφυγικούς συνοικισμούς

Με την μελέτη των επαγγελματικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονταν στους συνοικισμούς, μπορεί να γίνει μια εκτίμηση της προσαρμογής των προσφύγων στη νέα πατρίδα (Γαβριηλίδης 1932). Έτσι, το 1932 στους πολύ μεγάλους συνοικισμούς (Τούμπα, Καλαμαριά, Νεάπολη, Ξηροκρήνη) υπήρχαν καταστήματα κάθε είδους και σε μεγάλους σχετικά αριθμούς, γεγονός που σημαίνει ότι είχε δημιουργηθεί ήδη τοπική αγορά. Στους μικρότερους οικισμούς σχεδόν πάντα υπήρχε αρτοποιείο, παντοπωλείο και καφενείο ή καφεζυθεστιατόριο. Στους περισσότερους υπήρχε και ανθρακοπωλείο. Καλύπτονταν, δηλαδή, οι βασικές παράμετροι της διαβίωσης και της κοινωνικής ζωής.

Ωστόσο, η ζωή ήταν δύσκολη και η φτώχεια υπαρκτή. Για το λόγο αυτό, στους περισσότερους μεγάλους συνοικισμούς υπήρχε συσσίτιο για απόρους και μαθητές. Σε πολλούς από τους μεγαλύτερους συνοικισμούς υπήρχε κουρείο και υποδηματοπωλείο. Σε λίγους υπήρχαν ραφεία, κρεοπωλεία, οπωροπωλεία και ποτοπωλεία. Εκτός των μεγάλων συνοικισμών, συναντώνται πολύ λίγα ιατρεία, λίγα καπνοπωλεία και ελάχιστα φαρμακεία. Σχεδόν καθόλου καταστήματα νεωτερισμών και υφασματοπωλεία. Αυτό σημαίνει ότι, για μια σειρά βασικών καταναλωτικών προϊόντων, οι αγορές γίνονταν στην κεντρική αγορά της πόλης, εντός των τειχών.

Παρόλα αυτά, υπήρχαν και ελάχιστα σιδηρουργεία, μεταξουργεία, επιπλοποιεία, μία φερετροποιεία και ένα λεμβουργείο στην Νέα Κρήνη. Υπήρχαν επίσης αρκετά καταστήματα ενοικίασης ποδηλάτων, που σημαίνει ότι το μέσο αυτό χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή. Ακόμη, υπήρχαν βουστάσια και κτηνίατροι κυρίως στη ΒΔ πλευρά της πόλης, αλλά και ένα χοροδιδασκαλείο στις δυτικές συνοικίες και πολλά εξοχικά κέντρα σε πολλούς συνοικισμούς.

Οι μετακινήσεις γίνονταν με τα τραμ και τα λεωφορεία ή με ποδήλατα ή -πολύ συνηθισμένο- με τα πόδια. Η ύδρευση σε πολλούς συνοικισμούς, ακόμα και στους

μεγαλύτερους, γινόταν κυρίως με τη βοήθεια κοινόχρηστων κρηνών τοποθετημένων σε πλατείες. Άλλες περιοχές ηλεκτροφωτιζόνταν με περισσότερη ή λιγότερη επάρκεια από τα τρία εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, αλλά κάποιες άλλες φωτιζόνταν με φανάρια πετρελαίου (π.χ. Αναγέννησις, Άνω Λεμπέτ – Νέα Ευκαρπία).

Μια ακόμη απόδειξη της συμμετοχής των προσφυγικών πληθυσμών στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα ήταν τόσο η λειτουργία δεκάδων πολιτιστικών και λαογραφικών συλλόγων, όσο και το γεγονός ότι στους μεγαλύτερους συνοικισμούς υπήρχαν παραρτήματα των πολιτικών κομμάτων της εποχής: Λαϊκό (το κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη), Προοδευτικό (του Γεωργίου Καφαντάρη), Φιλελευθέρων (το κόμμα του Ελευθέριου Βενιζέλου), Αγροτικών Εργατικών Κόμμα (του Αλέξανδρου Παπαναστασίου), Ενιαίον Μέτωπο Εργατών-Αγροτών (ΚΚΕ), κ. ά.

5. Επίλογος

Μετά το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα και όλα τα προβλήματα και τις καταστροφές, η ζωή γύρω στο 1930 είχε πάρει για τα καλά το δρόμο της. Και μαζί η πόλη είχε πάρει το δικό της δρόμο προς το μέλλον.

Στις 18 Ιανουαρίου 1934 βάσει Προεδρικού Διατάγματος «περί αναγνώρισεως κοινοτήτων εν τω Νομώ Θεσσαλονίκης» δημιουργήθηκαν πολλές νέες κοινότητες, έγιναν συνενώσεις συνοικισμών και άλλαξε η διοικητική τους διάταξη. Αργότερα, έγιναν Δήμοι, ορίστηκαν νέα όρια, έγιναν επεκτάσεις, πολύ αργότερα ήρθε ο «Καποδίστριας» και μετά ήρθε ο «Καλλικράτης». Ένα ταξίδι για πάνω από 90 χρόνια συνεχίζεται.

Οι παλιές προσφυγικές οικογένειες αφομοιώθηκαν σιγά-σιγά στη νέα ελληνική κοινωνία που ανέτειλε μετά τις καταστροφές, τα δάκρυα και τον πόνο. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να ξεχάσει τους κατοίκους των αλησμόνητων πατρίδων οι οποίοι ως πρόσφυγες κατοίκησαν στους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης και των οποίων οι απόγονοι συνεχίζουν να πλάθουν και να δημιουργούν το μέλλον της.

Οι δύο φτερούγες της Θεσσαλονίκης, οι συνοικισμοί της, αγκάλιασαν τους πρόσφυγες και μέσα από προβλήματα, κακουχίες, ταλαιπωρία και δυσκολίες τους οδήγησαν στο ταξίδι της επιβίωσης, της ελπίδας και της προκοπής. Αυτή η γεμάτη λάσπη γη που φιλοξένησε σκηνές, παράγκες, όνειρα και προσδοκίες σήμερα έχει ενσωματωθεί στο μέλλον της πόλης. Και οι περισσότεροι συνοικισμοί μένουν πια αποτυπωμένοι μόνο στους παλιούς χάρτες της Θεσσαλονίκης και στις μνήμες των ανθρώπων της...

Ευχαριστίες

Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον κ. Άγγελο Παπαϊωάννου, συλλέκτη χαρτών, για τη δυνατότητα μελέτης χαρτών από τη συλλογή του.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδης Γ., 2008. *Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα των προσφύγων*, εφημερίδα Μακεδονία, σημείωμα.
- Γαβριηλίδης Γ. Χ., 1932. *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων*, σελ. 551.
- Γερόλυμπου-Καραδήμου Α., 1995. Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σελ. 246.
- Hastoglou-Martinidis V., 1997. *A Mediterranean city in transition – Thessaloniki between the two World Wars*, Facta Universitatis, 1(4): 493-507.
- Ιακωβίδης Ι., 2008. *Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες και σύλλογοι στην Ελλάδα*, Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη.
- Pallis A.A., 1925. *Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912-1924*. The Geographical Journal, 66(4): 315-331.
- Σαββαΐδης Π. και Μπαντέλας Α., 2000. *Πόλις Πανεπιστημίου Πόλις*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σελ. 217.
- Σαββαΐδης Π., 2008. *Θεσσαλονίκης ανάδειξης – χαρτών αναμνήσεις*. Λεύκωμα έκθεσης χαρτών Θεσσαλονίκης, ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧΧΑΚ – Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη, σελ. 19-50.
- Σαββαΐδης Π., 2010. *Ο συνοικισμός της Αγίας Φωτεινής*. Τιμητικός Τόμος για την καθ. Ξ. Χόιπελ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Π.Σ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.
- Yerolympos A., 1988. *Thessaloniki (Salonika) before and after 1917 – Twentieth century planning versus 20 centuries of urban evolution*. Planning Perspectives, 3: 141-166.